

Στα μονοπάτια της παράδοσης

Καταγραφή και προστασία της ξυλοναυπηγικής στην Κύπρο

Μαρία Κτωρή

Υπ. Διδ. Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι παραδοσιακές τέχνες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι κάθε προβιομηχανικής κοινωνίας, ενώ οι τεχνίτες δείχνουν πώς μεταλαμπαδεύεται η εξειδικευμένη γνώση από γενιά σε γενιά. Η γνώση είναι άρρηκτα δεμένη με την τέχνη: εξελίσσονται μαζί και επηρεάζονται από κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, όπως η ύφεση ή η ευημερία του τόπου. Αρκετοί ερευνητές μελέτησαν τις παραδοσιακές τέχνες της Κύπρου και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την καθημέρα. Από αυτές, η ξυλοναυπηγική δεν έχει καταγραφεί ως τώρα, ενώ η κοινότητα των ξυλοναυπηγών συρρικνώνεται συνεχώς. Η συγγραφέας πραγματοποίησε επιτόπια καταγραφή της τέχνης, αρχίζοντας με την κοινότητα των ξυλοναυπηγών της Λεμεσού. Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα, τους προβληματισμούς, και κάποιες προτάσεις για την προστασία μιας παραδοσιακής τέχνης, που εμπίπτει τόσο στην Άυλη όσο και στην Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «Κληρονομιά» καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα υλικών και άυλων στοιχείων, που μπορούν να ανήκουν τόσο στο φυσικό όσο και στο πολιτισμικό περιβάλλον.¹ Η διεθνής κοινότητα δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο για τη διαφύλαξή της και η UNESCO είναι διαχρονικά ο διεθνής οργανισμός επιφορτισμένος με αυτό το έργο. Η Διεθνής Σύμβαση για την Προστασία του Φυσικού και Πολιτιστικού Περιβάλλοντος της UNESCO του 1972, αποτελεί ορόσημο στις προσπάθειες αυτές, θέτοντας τις βάσεις για τις έννοιες της «κοινής κληρονομιάς» και «οικουμενικής αξίας»,² που ακολούθως διαμόρφωσαν τις αρχές Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς.

Η ερμηνεία της Πολιτισμικής Κληρονομιάς, που διαχωρίζεται σε Υλική (ΥΠΚ) και Άυλη (ΑΠΚ), είναι περίπλοκο ζήτημα καθώς διαπλέκεται με τις έννοιες της «αξίας», «αυθεντικότητας» και «ταυτότητας». Η «ερμηνεία του παρελθόντος μέσα από την ερμηνεία του παρόντος» χαρακτηρίζει την ΥΠΚ ενώ έρχεται σε αντιδιαστολή με την ΑΠΚ,³ που θεωρείται ως «ζωντανή κληρονομιά» και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Δρα ως συνεκτικός δεσμός για τα μέλη μιας κοινότητας με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους, δίνοντας μια ιδιαίτερη

---

1 Jowell 2006, 3.

2 Smith και Akagawa 2009, 1.

3 Lowenthal 1998, xv.

οπτική στο θέμα. Οι αναμνήσεις και η προφορική ιστορία αποτελούν τα εργαλεία μετάδοσής της, φορτίζοντας έτσι την ΑΠΚ με βιώματα, αντιλήψεις και πεποιθήσεις, που την καθιστούν ως κάτι το πολύ προσωπικό.

Το 1989, η Συνθήκη της UNESCO για την Προστασία του Παραδοσιακού Πολιτισμού και της Λαογραφίας, έδωσε τα κριτήρια του όρου λαογραφία και αναγνώρισε πόσο ευάλωτες είναι οι παραδοσιακές μορφές λαϊκής τέχνης και προφορικής παράδοσης. Η Σύμβαση του 2003 για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, φυσική εξέλιξη και επιστέγασμα όλων αυτών των ενεργειών, επισημαίνει ότι οι παραδοσιακές τέχνες αποτελούν μέρος της ΑΠΚ, όντας ένα κράμα γνώσεων, τέχνης και πολιτισμικών χώρων, που οι άνθρωποι αναγνωρίζουν ως αναπόσπαστο κομμάτι τους.

Η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του είναι πολυεπίπεδη, και αντικατοπτρίζεται στους τρόπους με τους οποίους επιδρά στην ιστορία, και συνεπώς στην ανάπτυξη του πολιτισμού και της ταυτότητας μιας κοινότητας.⁴ Οι τρόποι έκφρασης αυτής της σχέσης για ένα «ενάλιο περιβάλλον» αποτελούν σημεία αναφοράς για τη θεωρία του Hall περί «υδάτινου πολιτισμού», σύμφωνα με την οποία το περιβάλλον εξελίσσεται συνεχώς σε απευθείας συνάρτηση με το υδάτινο στοιχείο.⁵ Ο όρος «υδάτινος πολιτισμός» είναι πολύ συγκεκριμένος, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς, ότι το περιβάλλον, ή καλύτερα το τοπίο, υπερβαίνει τα όρια μιας περιορισμένης περιοχής,⁶ όπως εξηγεί και ο Westerdahl.⁷ Το εύρος της ΕΠΚ αντικατοπτρίζεται στην πρωτοποριακή του θεωρία για το «ενάλιο πολιτισμικό τοπίο» (maritime cultural landscape) και του «ενάλιου πολιτισμού» (mariculture), βάσει των αποτελεσμάτων της παράκτιας επισκόπησης που διεξήγαγε μεταξύ του 1975-80 στη σουηδική Norrland.⁸ Ο Westerdahl μπόρεσε να αποδείξει ότι αυτά τα περιβάλλοντα συνδυάζουν χερσαία και υποβρύχια κατάλοιπα της «ενάλιας κληρονομιάς», και εμπεριέχουν όλες τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τη θάλασσα (π.χ. αλιεία, ξυλοναυπηγική, εμπόριο).⁹ Υποστηρίζει επίσης ότι το τοπίο είναι πολυδιάστατο στο χώρο και στο χρόνο, έχει μεγάλη ακτίνα δράσης, και επηρεάζεται από τοπικές αλλά και περιφερειακές εξελίξεις.¹⁰ Η ποικιλομορφία των στοιχείων επεκτείνει έτσι το ερευνητικό πεδίο της Ενάλιας Αρχαιολογίας πέρα από τα σκάφη για να συμπεριλάβει στοιχεία Υλικής και Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς.¹¹

Η ξυλοναυπηγική, ως παραδοσιακή τέχνη εμπίπτει στα πλαίσια της ΑΠΚ, αλλά ταυτόχρονα και στο ευρύ φάσμα που καλύπτει η Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΕΠΚ). Στην περίπτωση της λοιπόν, ο ερευνητής μελετά μια τέχνη που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, όπως όλες τις υπόλοιπες παραδοσιακές τέχνες, και είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη θάλασσα και τις ναυτικές κοινότητες. Τα σκάφη που παράγονται μαζί με τα εργαλεία αποτελούν την έκφραση του υλικού κόσμου, οι τεχνίτες και οι κατασκευαστικές μέθοδοι είναι το κατεξοχήν άυλο κομμάτι που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, ενώ όλα μαζί συνδέονται με τη θάλασσα και τα επαγγέλματά της. Αν και αποτελεί ερευνητικό αντικείμενο της Ενάλιας Εθνογραφίας (Maritime Ethnography),¹² μπορεί κάλλιστα να ενταχθεί στην Άυλη Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΑΕΠΚ).

4 Foucault 2002, 7-9· McHoul και Grace 1993, 4.

5 Hall, 2001, 50-2.

6 Wagstaff, 1987, 39· Head, 2000, 14.

7 Westerdahl, 1992· 2011.

8 Westerdahl 1992, 5-14.

9 Westerdahl 2011, 733-62.

10 Westerdahl 1992, 5-6.

11 Flatman, 2011, 312-3· Ford, 2011, 5-6.

12 Blue 2003, 334.

Η ξυλωναυπηγική επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, πρωτίστως οικονομικής φύσεως (αγορά και ζήτηση προϊόντος, οικονομική ύφεση και ανάπτυξη), αλλά και το ίδιο το περιβάλλον, ή καλύτερα το τοπίο όπου δρα και αναπτύσσεται η κοινωνία. Εντοπίζονται λοιπόν μεταβατικοί κύκλοι σε δύο επίπεδα: ο πρώτος αφορά τη μετάβαση από το άυλο στο υλικό στοιχείο μέσα στο παράκτιο περιβάλλον όπου αναπτύσσεται η τέχνη, ενώ οι επεμβάσεις του ανθρώπου στο περιβάλλον το εντάσσουν στο ευρύτερο πολιτισμικό τοπίο. Ο Lipe σημειώνει ότι ένα τέτοιο τοπίο μπορεί να θεωρηθεί το ίδιο ως φυσικός πόρος αφού υπέστη αλλαγές από ανθρώπους. Τα πολιτισμικά υλικά λειτουργούν ως φυσικοί πόροι με κεντρικό ρόλο στην πολιτισμική συνέχεια και διαθέτουν πολυεπίπεδη διάσταση.¹³ Ο δεύτερος μεταβατικός κύκλος αφορά τις εκάστοτε πολιτικο-οικονομικές συνθήκες που επηρεάζουν την αγορά: οι περίοδοι ανάπτυξης εναλλάσσονται με αυτές της ύφεσης, με τις δεύτερες να ωθούν τους ξυλωναυπηγούς σε εξεύρεση λύσεων (π.χ. χρήση άλλων υλικών για ναυπήγηση σκαφών) ώστε να παραμείνει βιώσιμη η εξάσκηση της τέχνης.

Στο άρθρο παρουσιάζονται τα πρώτα ερευνητικά αποτελέσματα, για τους ξυλωναυπηγούς της Λεμεσού σε συνάρτηση με το «ενάλιο πολιτισμικό τοπίο» της πόλης, που χαρακτηρίζεται από αυτή την πολυπλοκότητα. Συμπεριλαμβάνει τις δραστηριότητες, τις εκφράσεις και τις παραδόσεις της ναυτικής κοινότητας, μαζί με τα υλικά πολιτισμικά στοιχεία που αφορούν τις καθημερινές εργασιακές τους δραστηριότητες. Αυτά τα χαρακτηριστικά, είτε συνολικά είτε μεμονωμένα, δημιουργούν ένα μοναδικό κράμα που καθορίζει τη ναυτική κοινότητα και αποτελεί την ταυτότητά της, με την ξυλωναυπηγική να είναι παράλληλα συνδεδετικός κρίκος μεταξύ Άυλης και Ενάλιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς.

Η μελέτη της ξυλωναυπηγικής, όντας πολιτισμικό προϊόν, έγινε και σε σχέση με τις ιστορικές, κοινωνικές, και οικονομικές συνθήκες που το επηρέασαν και διαμόρφωσαν στην παρούσα του μορφή.¹⁴ Οι τεχνίτες αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών, και καθώς η παραδοσιακή ξυλωναυπηγική φθίνει ραγδαία τα τελευταία είκοσι χρόνια, με αποτέλεσμα οι μελλοντικές γενιές κινδυνεύουν να χάσουν για πάντα ένα σημαντικό κομμάτι γνώσης και πολιτισμού. Στο άρθρο παρουσιάζεται επίσης η ξυλωναυπηγική ως στοιχείο ΑΕΠΚ, οι εστίες άσκησής της στις υπόλοιπες παράκτιες πόλεις, και διερευνάται η σχέση της με τις άλλες τέχνες του ξύλου. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας υπέδειξαν και προβλήματα ενώ οι προτεινόμενες λύσεις στοχεύουν στην προστασία και την προβολή της τέχνης στις νεώτερες γενιές.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η καταγραφή της παραδοσιακής ξυλωναυπηγικής μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ΑΕΠΚ αποτέλεσε πολυεπίπεδο ερευνητικό εγχείρημα. Η συστηματική καταγραφή της τέχνης και των σχετικών παραδόσεων, σε συνδυασμό με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με τους συμβαλλόμενους (τεχνίτες αλλά και ιδιοκτήτες σκαφών), λειτουργεί ως ένα δυνατό αναλυτικό εργαλείο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τα σκάφη μέσα στο ιστορικο-κοινωνικό τους περιβάλλον.¹⁵ Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε συνδυάζει την αρχαιολογία, εθνογραφία και προφορική παράδοση, μέσα στο ναυτικό περιβάλλον όπου εντάσσεται η ξυλωναυπηγική. Συγκεκριμένα, η μεθοδολογία συμπεριλαμβάνει τα εξής στάδια:

13 Lipe 1984, 1-11.

14 Μερακλής 1989, 19.

15 McGrail κ.ά. 2003.

1. Καθορισμός ενδιαφερόμενων πλευρών και διεξαγωγή συνεντεύξεων (ξυλοναυπηγοί, δημοτικές αρχές, Κυπριακή Εθνική Επιτροπή για την UNESCO),¹⁶
2. Επιτόπια έρευνα σε ναυπηγεία (καρνάγια) και καταγραφή της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής (τεχνογνωσία, εργαλεία, εγκαταστάσεις, σκάφη),
3. Αρχαιολογική έρευνα για την ξυλοναυπηγική σε συνάρτηση με άλλα επαγγέλματα του ξύλου και τα θαλάσσια επαγγέλματα που ασκούνταν στις παράκτιες περιοχές με λιμενικές εγκαταστάσεις,
4. Καταγραφή προβλημάτων προστασίας της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής,
5. Προτεινόμενες λύσεις διάσωσης και προώθησης της τέχνης στο ευρύ κοινό.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ: ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΥΛΑΞΗΣ ΤΗΣ ΑΠΚ

Οι πρώτες έρευνες για τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τέχνες διεξήχθησαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέσα στα πλαίσια της Λαογραφίας, που είχε ως αντικείμενο μελέτης τις ποικίλες εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου (ήθη, έθιμα, μουσική, διατροφή, ένδυση κ.ά.).¹⁷ Οι πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες καταγραφής της ΑΠΚ ξεκίνησαν με τη σύσταση της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών (ΕΚΣ) το 1936. Ένας από τους κύριους στόχους της ΕΚΣ ήταν και η συλλογή, διαφύλαξη, μελέτη και έκδοση του Κυπριακού λαογραφικού υλικού,¹⁸ το οποίο εμπίπτει πλήρως μέσα στα πλαίσια της ΑΠΚ. Εξίσου σημαντική είναι και η συμβολή του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου (ΚΕΕ), με το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης (ΑΠΠ). Η ακαδημαϊκή έρευνα είχε εστιαστεί αρχικά στη Λαογραφία,¹⁹ με σημαντικότερη ίσως τη συμβολή της Αγγελικής Πιερίδη.²⁰ Η ανάπτυξη του κλάδου της Εθνογραφίας και της μελέτης της ΑΠΚ εν γένει, εκφράστηκε σε μια σειρά εξειδικευμένων μελετών που αφορούσαν τις παραδοσιακές ενδυμασίες,²¹ κεραμική,²² οικίες και χωριά,²³ τους τεχνίτες,²⁴ και τις διάφορες τέχνες.²⁵ Δυστυχώς, η ξυλοναυπηγική δεν μελετήθηκε στα πλαίσια αυτά, αλλά ούτε και ως στοιχείο ΕΠΚ, καθώς η Ενάλια Αρχαιολογία στην Κύπρο έχει επικεντρωθεί κυρίως στην έρευνα ναυαγίων.²⁶

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΛΕΜΕΣΟΣ

Τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι ιστορικές πηγές δείχνουν, ότι η Κύπρος διαθέτει πλούσια Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΕΠΚ) που ανάγεται στην αρχαιότητα. Η γεωγραφική σημασία

16 Η Κυπριακή Εθνική Επιτροπή για την UNESCO δεν έχει αυτή τη στιγμή κάποιο πρόγραμμα σχετικά με την προστασία και προώθηση της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής.

17 Πολίτης 1920, 6-3.

18 Αιμιλιανίδου κ.ά. 1937, ε-ζ.

19 Φαρμακίδου 1938· Πιερίδη 1991· Παπαδημητρίου 1992· Μερακλής 1999.

20 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996α.

21 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996β.

22 Demetriou 2001· Παπαδημητρίου 2005· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 2005.

23 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου και Φλωρίδου 1987· Παπαχαράλαμπος 2001· Ionas 2003.

24 Κάνθος 1987· Ιωνάς 2001.

25 Παπαδημητρίου 2003· Rizorouliou-Egoumenidou 2005· Παπαδημητρίου 2010· Χατζηγιασεμή 2016.

26 Πρβλ. ενδεικτικά Demesticha 2011· Skarlatos κ.ά. 2012· Knapp και Demesticha 2017.

της Κύπρου ήταν γνωστή, ιδιαίτερα από το 12^ο αιώνα μ.Χ. και εξής, όταν γίνεται διπλωματικός, στρατιωτικός και εμπορικός σταθμός,²⁷ ενώ παράλληλα το επισκέπτονται συχνά προσκυνητές καθοδόν προς ή επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους.²⁸ Οι ναυτικοί οδηγοί και οι πορτολάνοι του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα παρέχουν έμμεσες πληροφορίες για την επισκεψιμότητα λιμανιών όπως της Λεμεσού και Πάφου για εμπορικούς λόγους,²⁹ ενώ οι σχέσεις μεταξύ εμπόρων και κοινοτήτων παράκτιων οικισμών διαγράφονται μέσα από νοταριακά έγγραφα³⁰ και ειδικότερα από τη μελέτη της τοπογραφίας τους.³¹ Όταν το 1489 η Κύπρος ενσωματώθηκε στις ενετικές κτήσεις, ενισχύθηκε ο ρόλος της ως ναυτικής βάσης του ενετικού στόλου και ως ενετικού εμπορικού σταθμού στην ανατολική Μεσόγειο. Εντούτοις, οι πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες των ξυλοναυπηγών στα παράκτια κέντρα παραμένουν λιγοστές.³²

Οι ιστορικές πηγές δείχνουν, ότι η Κύπρος διατήρησε τις ναυπηγικές της εγκαταστάσεις κατά την Οθωμανική περίοδο, αν και ανάγονται στους Βυζαντινούς χρόνους. Το νησί ήταν ανάμεσα στις περιοχές που ωφελήθηκαν σχετικά, αν και τα ναυπηγεία λειτούργησαν μετά τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών το 1718 λόγω της Συνθήκης του Πασάροβιτς. Το ειρηνικό κλίμα σε συνδυασμό με την απρόσκοπτη πλεύση των εμπορικών πλοίων των μειονοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βάσει των συνθηκών Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) και Αϊναλή-Καβάκ (1775), έδωσαν περαιτέρω ώθηση στην ανάπτυξη της ξυλοναυπηγικής στο Αιγαίο. Αυτή εκφράστηκε μέσω νέων τύπων σκαφών (π.χ. τρεχαντήρι) και της εξέλιξης των κατασκευαστικών τεχνικών, εφόσον είχε πλέον αυξηθεί και η παραγωγή.³³ Οι πηγές μας πληροφορούν ότι οι Οθωμανοί εκτιμούσαν πολύ τους Έλληνες ναυπηγούς, μετακινώντας τους από τον τόπο καταγωγής ή διαμονής τους στα μεγάλα ναυπηγεία της Κωνσταντινούπολης και δημιουργώντας έτσι ένα θετικό ρεύμα μετάδοσης γνώσεων, τεχνικών και ικανοτήτων.³⁴

Οι διαθέσιμες σ' εμάς πληροφορίες για την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική στη Λεμεσό δεν είναι λεπτομερείς. Η ύπαρξη οχυρωμένου ναυπηγείου κατά το 17^ο αιώνα όμοιου με εκείνο της Κωνσταντινούπολης,³⁵ αλλά και οι ευνοϊκές συνθήκες που προαναφέρθηκαν, συνηγορούν στην ανάπτυξη της τέχνης αρκετά νωρίς. Τα οθωμανικά αρχεία δείχνουν ότι ο Σελίμ Γ' έδωσε οδηγίες ώστε 15 σημαντικά ναυπηγεία (μεταξύ αυτών και της Κωνσταντινούπολης), να γίνουν και πάλι λειτουργικά περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ανάμεσά τους ήταν και τα ναυπηγεία της Κύπρου,³⁶ αλλά δεν διευκρινίζεται εάν επρόκειτο για εγκαταστάσεις στη Λεμεσό ή κάποια άλλη πόλη. Η ανάπτυξη της τέχνης συνεχίστηκε και κατά την Αγγλοκρατία (1878-1960), ενώ οι παλαιότερες ναυπηγικές εγκαταστάσεις που ανάγονται στη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού παλαιού λιμανιού. Η οικοδομική ανάπτυξη της περιοχής οδήγησε στη μετακίνησή του στη δεκαετία του 1950 στην παραλία απέναντι από το Δημοτικό Κήπο (**Εικ. 1-2**), και σε δεύτερη μετακίνηση κατά τη δεκαετία του 1960 στην τωρινή του τοποθεσία, μεταξύ παλιού και νέου λιμανιού.³⁷

27 Maier και Karageorghis 1984, 306.

28 Cobham 1969 [1908]· Mogabgab 1941· 1943· 1945· Grivaud, 1990.

29 Jacoby 1995, 393.

30 Jacoby 1995, 389-90.

31 Ktori 2017γ.

32 Arbel 1995, 487-506.

33 Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου 1994, 115-7.

34 Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου 1994, 138-44.

35 Σάθας 1962, 157.

36 Bostan 1993, 20-1.

37 Σοφοκλέους χ.χ. 2-3· Μπίλλης Λ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Αυγουστή Γ. 2016.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ: ΟΙ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΟΙ ΤΗΣ ΛΕΜΕΣΟΥ

Όπως προαναφέρθηκε, η παραδοσιακή ξυλοναυπηγική ερευνητικά αποτελεί *terra incognita*. Η έρευνα που εκπονήθηκε στο Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού (ΠΑΔΜΙΑΛ), και στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, υπήρξε καταλυτική. Το αρχαιακό υλικό που προέκυψε (παλιές φωτογραφίες, δημοσιεύματα στον Τύπο, συνεντεύξεις τεχνιτών), αποτέλεσε τον αρχικό ερευνητικό πυρήνα δίνοντας παράλληλα κατευθυντήριες γραμμές για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος. Οι πληροφορίες καταγράφηκαν και διασταυρώθηκαν με το υλικό από τις συνεντεύξεις με τους ξυλοναυπηγούς της Λεμεσού, που εκπονήθηκαν το 2016.

Οι συνεντεύξεις αυτές συνδυάστηκαν με τις πληροφορίες που παρέχουν οι Akif και Akif στο βιβλίο τους,³⁸ και βοήθησαν στην ανασύσταση της κοινότητας των ξυλοναυπηγών, οι «καραβομαραγκοί» όπως τους αναφέρουν αρκετοί Λεμεσιανοί, και των άλλων επαγγελματιών της θάλασσας στην πόλη. Η ναυπήγηση ενός σκαριού εργοδοτούσε εκτός από τους ξυλοναυπηγούς, και τεχνίτες που αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση επικουρικών εργασιών, που ήταν απαραίτητες για την ολοκλήρωση ενός σκάφους: καλαφάτισμα, κατασκευή πανιών, καιμπογιάτισμα σκαριού. Δημιουργήθηκε λοιπόν ένας πίνακας καταγραφής στοιχείων τεχνιτών, μέσα από τον οποίο προέκυψαν τόσο πληροφορίες για τις μεταξύ τους οικογενειακές σχέσεις, αλλά και την καταγωγή τους που σχετίζεται άμεσα με την διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας (Εικ. 3). Από αυτά προέκυψε και ένα άλλο υποπροϊόν της έρευνας που αφορά τους επαγγελματίες της θάλασσας στη Λεμεσό (ψαράδες, μαουνιέρηδες, λιμενεργάτες, ναυτικοί).

Η συλλογική μνήμη των ξυλοναυπηγών έδωσε σημαντικές πληροφορίες για την τέχνη κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα. Ντόπιοι και ξένοι τεχνίτες δούλευαν μαζί και έτσι οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί μπορούσαν να ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις με άλλους από τη Μικρά Ασία, τη Σύμη, τον Λίβανο, τη Συρία, καθώς και με τους Αμμοχωστιανούς που μετοίκησαν μετά την τουρκική εισβολή του 1974.³⁹ Οι παλαιότεροι ξυλοναυπηγοί ανέφεραν ότι αυτό το δημιουργικό κλίμα ανανέωσε τις υπάρχουσες τεχνικές που κατόπιν ενσωμάτωσαν τις νέες γνώσεις.⁴⁰ Η περίπτωση του μαστρε-Γρηγόρη Αυγουστή, είναι ενδεικτική: μπήκε στην τέχνη μετά την αποφοίτησή του από το δημοτικό, και μετά τη μαθητεία του κοντά σε έμπειρους ξυλοναυπηγούς μπόρεσε να συνδυάσει τη σχεδιαστική μέθοδο του μονόχναρου ταυτόχρονα με αυτή της σάλας,⁴¹ ώστε να ανταπεξέλθει στον συναγωνισμό (Εικ. 4). Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, είχε την ευκαιρία να δουλέψει με αρκετούς τεχνίτες από Κύπρο και το εξωτερικό, κρατώντας από τον καθένα ό,τι θα μπορούσε να τον βελτιώσει.⁴²

Οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα της οικογένειας Φυτού. Μετά το 1918, ο Κερυνειώτης Σάββας Χαραλάμπους τους προσέλαβε για τη ναυπήγηση τριών σκαφών⁴³ και έτσι η οικογένεια μετοίκησε στην Κερύνεια. Τα

38 Akif και Akif 2008, 106-16.

39 Χαραλάμπους 1998, 31· Μοράρης 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Μπίλλης, Λ. 2016.

40 Μοράρης 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016.

41 Ο σχεδιασμός σκάφους με μονόχναρο βασίζεται στα χνάρια: ο τεχνίτης σχεδίαζε σε χαρτί τα προφίλ των τμημάτων του σκελετού του σκάφους, τα έκοβε, και τα χρησιμοποιούσε ως οδηγούς στη ναυπήγηση. Ο σχεδιασμός σκάφους με τη μέθοδο της σάλας, αφορά το σχεδιασμό του σκάφους κατευθείαν στο δάπεδο χωρίς τα χνάρια (πρβλ. Δαμιανίδης 1998 και 2000).

42 Αυγουστή Γ. 2016.

43 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 98, Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Ι. Κυριάκου (12/12/1990).

Εικ. 1. Οι εργασίες στην ανατολική προκυμαία του παλιού λιμανιού κατά την πρώτη μετατόπιση του καρνάγιου το 1955. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού.

Εικ. 2. Ναυπήγηση σκάφους στην παραλία απέναντι από το Δημοτικό Κήπο Λεμεσού. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού.

αδέρφια Φυτού ήταν ευρέως γνωστά στην Κερύνεια για την επιμέλεια που έδειχναν στη δουλειά τους.⁴⁴ Ναυπηγούσαν σκάφη στον ταρσανά της «Τσιακκιλερής» και έτσι οι Κερυνειώτες ξυλοτεχνίτες είχαν τη δυνατότητα να μαθητεύσουν κοντά τους.⁴⁵

Η ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ: ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ Η ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥΣ

Το πάντρεμα των στοιχείων από διάφορες περιοχές διακρίνεται και στην ονοματολογία των εργαλείων, που αποτελεί μείγμα νεοελληνικών όρων αλλά και όρων της κυπριακής διαλέκτου.⁴⁶ Τα ελληνικά εργαλεία και η ονοματολογία συγκρίθηκαν αρχικά με τα αντίστοιχα κυπριακά, ακολουθώντας το σύστημα καταγραφής και κατηγοριοποίησης εργαλείων που εφάρμοσε στη μελέτη της ελληνικής ξυλοναυπηγικής ο Κώστας Δαμιανίδης.⁴⁷

Αρχικά διαπιστώθηκε, ότι οι νεότεροι ξυλοναυπηγοί, που για οικονομικούς λόγους ασχολούνταν κυρίως με μεταλλικά σκάφη, γνώριζαν πολύ λιγότερα εργαλεία σε σχέση με τους παλαιότερους, καθώς και συγκριτικά με νεότερους ξυλοναυπηγούς που εργάζονταν ακόμη αποκλειστικά πάνω σε ξύλινα. Ο κατάλογος με τους τύπους και την ονοματολογία των κυπριακών εργαλείων καταρτίστηκε βάσει των συνεντεύξεων μαστόρων⁴⁸ και των μαρτυριών του ΑΠΠ.⁴⁹

Καταγράφηκαν συνολικά 88 εργαλεία που αντικατοπτρίζουν διαφορετικές ναυπηγικές φάσεις. Η μεγαλύτερη απόκλιση στην ονοματολογία διαπιστώθηκε στα εργαλεία σχισίματος και κοπής, σφυροκοπήματος, και λείανσης, καθώς σε εννέα, επτά και δεκαπέντε περιπτώσεις αντίστοιχα, καταγράφηκαν εντελώς διαφορετικά ονόματα στις συνεντεύξεις με τους Κύπριους ξυλοναυπηγούς (Πίν. 1). Για τις δεκαπέντε περιπτώσεις διαφορετικών κυπριακών ονομάτων, κρίθηκε απαραίτητη μια δεύτερη σύγκριση με τα εργαλεία των υπολοίπων παραδοσιακών τεχνών του ξύλου, ώστε να εξακριβωθούν τυχόν αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους.⁵⁰ Οι τέχνες του ξύλου μελετήθηκαν παλαιότερα από τον Ιωάννη Ιωνά στα πλαίσια έρευνας για παραδοσιακά επαγγέλματα,⁵¹ ενώ η Ελένη Παπαδημητρίου επικεντρώθηκε στη ξυλογλυπτική.⁵²

44 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Ελισσαίου (12/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Μιχαήλ Καρκάνια (10/12/1990).

45 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 181, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Κ. Συμεού (28/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Ι. Κυριάκου (12/12/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993).

46 Μοράρης 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016.

47 Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, οι μελέτες των Δαμιανίδη (1998) και Δερβένη (1999) αποτελούν και τις μοναδικές μέχρι τώρα βιβλιογραφικές πηγές για τα ελληνικά ναυπηγικά εργαλεία, και δεν υπάρχει εξειδικευμένο σύγγραμμα με τη συστηματοποιημένη καταγραφή για κάθε ναυπηγείο.

48 Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μεντώνης 2018· Μπίλλης Ν. 2016· Πογιατζής 2018.

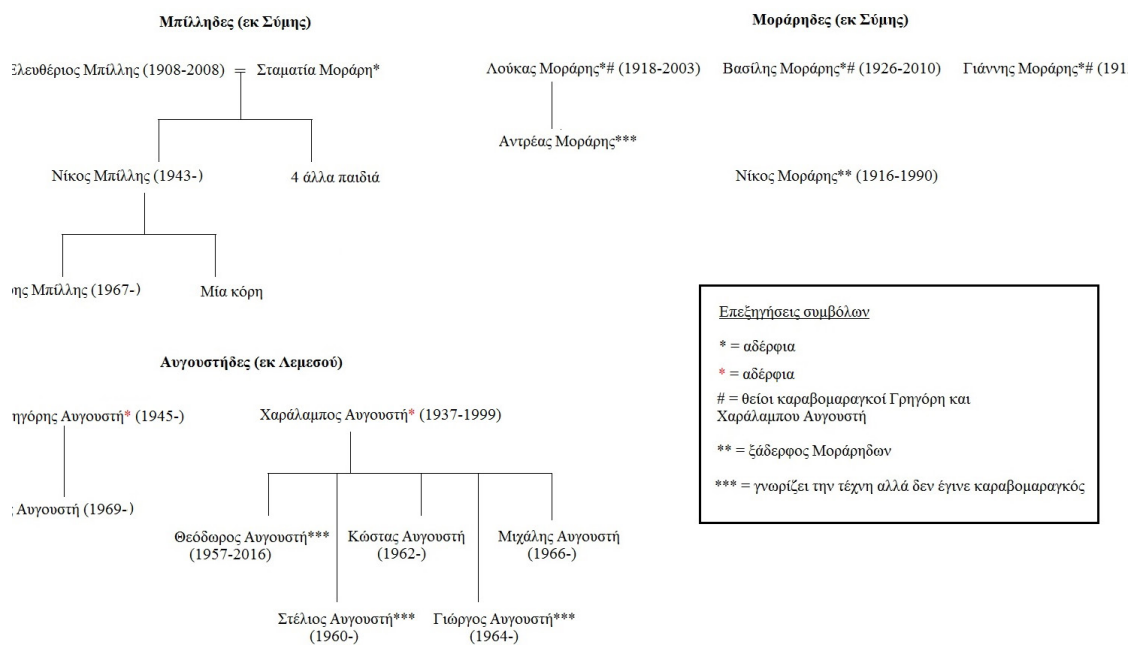
49 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 1627, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 3031, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Χ. Ζουβάνη (30/06/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 3135, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Γ. Καντούνα (15/09/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4302, Λευκωσία (Καραβοστάσι), Μαρτυρία Α. Λάμπρου (21/12/1994)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4551, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Σ. Παναγή (19/05/1995)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4552, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Ε. Μπίλλη (12/05/1995).

50 Η μέθοδος αυτή είχε εφαρμοστεί παλαιότερα από τον Δημήτρη Δερβένη (1999) για μια συνοπτική μελέτη των εργαλείων της ελληνικής ξυλοναυπηγικής.

51 Ιωνάς 2001, 314-70.

52 Παπαδημητρίου 2003.

Εικ. 3. Οι Μπιλλήδες, οι Μοράρηδες και οι Αυγουστήδες. Πηγή: Συγγραφέας.

Εικ. 4. Ξύλινος σκελετός τρεχαντηριού (δεξιά) και τρεχαντήρι από fiberglass (αριστερά), κατασκευασμένο από τον μαστρε-Γρηγόρη Αυγουστή. Πηγή: Συγγραφέας.

Εικ. 5. Εικ. 5. Πρόταση εκπαιδευτικής καρτέλας για τους επαγγελματίες της θάλασσας στη Λεμεσό. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού. Σχέδιο: συγγραφέας.

Οι μελέτες αυτές σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες του ΑΠΠ⁵³ έδειξαν ότι υπήρχε σύγκλιση ως προς τους τύπους και τα ονόματα των εργαλείων (Πίν. 1). Τα πλείστα κοινά εργαλεία αφορούν το σχίσιμο και την κοπή του ξύλου, και τη λείανση. Οι ξυλοτεχνίτες δεν διέθεταν εργαλεία παλαμίσματος και πισσώματος· διέθεταν όμως περισσότερα εργαλεία λάξευσης που χρησιμοποιούνταν περισσότερο από ξυλογλύπτες (ταλιαδῶροι). Πέραν των εργαλείων, καταγράφηκε κοινή ονοματολογία σε 20 περιπτώσεις, παραλλαγή ονόματος σε πέντε, και ένα εργαλείο καταγράφηκε τόσο με παραλλαγή όσο και με διαφορετικό όνομα⁵⁴ (ο γκινάτσος αποκαλείται από τους ξυλοτεχνίτες κινόσος, κινίσι, και πιρτιρμές). Οι Κύπριοι ξυλοναυπηγοί και ξυλοτεχνίτες είχαν επίσης την τάση να απλοποιούν την ονοματολογία των εργαλείων με διαφορετικό μέγεθος, και τα διέκριναν ως μικρό ή μεγάλο και όχι με διαφορετικά ονόματα, όπως αυτά καταγράφηκαν από τον Δαμιανίδη.⁵⁵

53 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Κ. Χατζηβασίλη (23/10/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 284, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Κ. Κατσελλή και Α. Κατσελλή (09/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2488, Αμμόχωστος (Γιαλούσα), Μαρτυρία Α. Γιασεμίδου (28/01/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2756, Λευκωσία (Μόρφου), Μαρτυρία Ν. Λαπηθιώτη και Ο. Λαπηθιώτη (07/04/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2774, Αμμόχωστος (Εφτακώμη), Μαρτυρία Χ. Χατζηττοφή (22/04/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4397, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Α. Πολυδώρου (08/03/1995)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 5249, Λευκωσία (Ομορφίτα), Μαρτυρία Η. Ταλιαδώρου (25/10/1996)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 5250, Λευκωσία (Ομορφίτα), Μαρτυρία Η. Ταλιαδώρου (17/02/1998).

54 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Κ. Χατζηβασίλη (23/10/1990).

55 Δαμιανίδης 1998.

Πίνακας 1. Εργαλεία ξυλοναυπηγικής και τεχνών ξύλου

Τύπος εργαλείου	Σύνολο καταγραφέντων εργαλείων	Άλλα ονόματα (Κύπρος)	Άλλα ονόματα (Ελλάδα)	Εργαλεία ξυλοτεχνιτών	Κοινά εργαλεία	Κοινά ονόματα	Άλλα ονόματα (εργαλεία ξυλοτεχνιτών)
Σχισίματος και κοπής	15	2	9	12	6	6	0
Μετρήματος	7	3	3	2	2	2	0
Σημαδέματος και σχεδιαστικής αντιγραφής	5	0	0	2	1	1	0
Σφιξίματος και κρατήματος	11	4	5	7	3	0	1
Τρυπήματος	5	2	5	5	3	2	1
Σφυροκοπήματος	9	0	7	5	2	2	0
Λάξευσης	4	0	1	20	3	1	1
Λείανσης	11	1	15	8	5	4	1
Καλαφατίσματος	12	2	3	0	1	1	0
Παλαμίσματος	3	1	0	0	0	0	0
Μπογιατίσματος	6	0	0	1	1	1	1
Ακονίσματος	0	0	0	2	0	0	0
Σύνολο	88	15	48	64	27	20	5

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΑΕΠΚ: ΔΙΑΣΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Με την ολοκλήρωση του πρώτου ερευνητικού σταδίου που αφορούσε τη Λεμεσό, καταγράφηκαν οι διεργασίες που διαμόρφωσαν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική στην πόλη κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα. Οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί διέπρεψαν τόσο τοπικά όσο και εκτός Λεμεσού όπως φάνηκε με την περίπτωση της οικογένειας Φυτού,⁵⁶ αλλά και από τη συμμετοχή τους στη ναυπήγηση του πειραματικού караβιού Κερύνεια-Ελευθερία βάσει του σωζόμενου σκαριού από το ναυάγιο του πλοίου της Κερύνειας.⁵⁷

Παράλληλα, διαπιστώθηκαν και κάποια ζητήματα που θέτουν σε κίνδυνο τη διατήρηση της τέχνης: α) ανεπαρκής καταγραφή και μελέτη της ξυλοναυπηγικής, β) απώλεια τεχνογνωσίας, προφορικής ιστορίας και παράδοσης με το πέρασμα των χρόνων, γ) δυσκολίες προστασίας και διατήρησης μιας φθίνουσας τέχνης. Η πηγή των προβλημάτων αυτών εντοπίζεται στη φύση της ξυλοναυπηγικής, η οποία, όντας απαιτητική και δύσκολη τέχνη για να τη μάθει κάποιος έχει πλέον πάψει να είναι προσοδοφόρα.⁵⁸ Έτσι, οι παλαιότερες γενιές μαστόρων χάνονται χωρίς να αντικαθίστανται από νέους τεχνίτες.⁵⁹ Αυτή τη στιγμή στη Λεμεσό υπάρχουν

56 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Ελισσαίου (12/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Μιχαήλ Καρκάνια (10/12/1990).

57 Χατζηπαρασκευά 2014· Αυγουστή Κ. 2016.

58 Χατζηστυλλής 2015· Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Μπίλλης Λ. 2016.

59 Ανάλογο πρόβλημα και όμοιες δυσκολίες αντιμετωπίζουν και οι κεντήτριες λευκαρίτικου, μιας άλλης πα-

μόνο τρεις οικογένειες ξυλοναυπηγών και συνολικά μόνο έξι έμπειροι τεχνίτες που μπορούν να θεωρηθούν «μάστορες» και μπορούν να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους.

Η διάσωση και προστασία της τέχνης μπορεί να επιτευχθεί με μια σειρά στοχευμένων δράσεων. Το βασικότερο όλων παραμένει η καταγραφή των πληροφοριών: η συγγραφέας έχει ήδη καταγράψει τα στοιχεία που αφορούν τους Ελληνοκύπριους τεχνίτες, το σχετικό υλικό από το ΑΠΠ και απομένει η καταγραφή των Τουρκοκυπρίων τεχνιτών. Αυτό θα επιτρέψει την αποτύπωση των διεργασιών εξέλιξης και μετάδοσης της τεχνογνωσίας από τη μια περιοχή στην άλλη (π.χ. η οικογένεια Φυτού που μετοίκησε στην Κερύνεια), και αναμένεται ότι θα φανούν οι πυρήνες ναυπηγικής δραστηριότητας από τον 19^ο αιώνα και εξής.

Το ΠΔΜΙΑΛ είχε εντοπίσει τον κίνδυνο να χαθεί για πάντα η γνώση της τέχνης, και οργάνωσε σχετικές δράσεις με στόχο τη διατήρηση και προώθησή της.⁶⁰ Η πρώτη μεγάλη προσπάθεια έγινε το 2008, σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Διοίκηση Χίου στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος Interreg IIIA Greece-Cyprus 2000-2006. Οι δύο εταίροι παρουσίασαν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική σε συμπόσια που συνδιοργάνωσαν, αλλά και μέσω κοινής ιστοσελίδας που δίνει μια πολύ καλή σύνοψη του θέματος, μαζί με πληροφορίες για τεχνικές κατασκευής, εργαλεία, τεχνικούς όρους και το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξης για την τέχνη στα δύο νησιά. Το πρόγραμμα επέτρεψε στο ΠΔΜΙΑΛ να δημιουργήσει και την ανάλογη υποδομή για την προστασία της τοπικής κληρονομιάς. Ακολούθησε η διάσωση του καϊκιού Λάμπουσα, το οποίο κατέχει σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά προγράμματά του με θέμα το ναυτικό χαρακτήρα της Λεμεσού, τη σχέση της με τη θάλασσα και τα στοιχεία που διαμόρφωσαν το παράκτιό της τοπίο.⁶¹

Ανατρέχοντας σε παραδείγματα άλλων χωρών με αντίστοιχη ξυλοναυπηγική παράδοση, διαπιστώνει κανείς, ότι οι προσπάθειες προστασίας της τέχνης πρέπει να είναι συνεχείς και με μεγάλη εμβέλεια στο κοινό. Τα μουσεία που έχουν ως θέμα τη ναυτική παράδοση ή την Ενάλια Αρχαιολογία αποτελούν κατεξοχήν παραδείγματα τέτοιων προσπαθειών: το μουσειακό περιβάλλον λειτουργεί εκτός από εκθεσιακός χώρος τεχνουργημάτων και ως μαθησιακός χώρος όπου λαμβάνουν χώρα διαλέξεις και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Στρέφοντας λοιπόν την προσοχή μας στα εκπαιδευτικά προγράμματα, υπάρχει μια μακρά παράδοση σχετικών δράσεων για την ΑΠΚ. Εάν βασιστεί κάποιος στην προηγούμενη εμπειρία και έρευνες, θα μπορούσε να καταρτίσει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική: θα είναι πιο εξειδικευμένο εφόσον αυτή αποτελεί στοιχείο ΑΕΠΚ και θα έχει μεγάλη εμβέλεια, εάν εφαρμοστεί τόσο στα σχολεία όσο και στα Επιμορφωτικά Κέντρα του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού (εκπαίδευση παιδιών κι ενηλίκων αντίστοιχα).

Η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων για ενήλικες και παιδιά βασίζεται σε διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση. Στο παρόν άρθρο, παρουσιάζονται οι προοπτικές για μια εκπαιδευτική δράση που να αφορά τα παιδιά και οι τρόποι διάχυσης του πληροφοριακού υλικού. Μελετήθηκαν αρχικά τα προγράμματα σπουδών όλων των διδασκομένων μαθημάτων για τυχόν αναφορές σε επαγγέλματα, λαϊκή παράδοση, ναυπηγική, κατασκευή, και στην έννοια της Πολιτισμικής Κληρονομιάς, ώστε να διευκολυνθούν μελλοντικές διαθεμα-

---

ραδοσιακής τέχνης που απαιτεί πολυετή διαδικασία εκμάθησης, και είναι χρονοβόρα μέχρι την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Πρβλ. Ktori 2017β.

60 Σοφοκλέους 2016.

61 Σοφοκλέους 2016.

τικές συνδέσεις.⁶² Σχετικές αναφορές εντοπίστηκαν στα μαθήματα Αγωγής Υγείας,⁶³ Ιστορίας,⁶⁴ Σχεδιασμού και Τεχνολογίας,⁶⁵ Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης / Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη,⁶⁶ Αρχαίων Ελληνικών,⁶⁷ Οικιακής Οικονομίας,⁶⁸ καθώς και στα εκπαιδευτικά προγράμματα Μουσειακής Αγωγής.⁶⁹

Οι ευκαιρίες για διαθεματικές συνδέσεις είναι αρκετές, και εντοπίζονται σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Ήταν λοιπόν απαραίτητο να καθοριστεί σε ποιες ηλικίες θα απευθύνεται το εκπαιδευτικό υλικό, ώστε να καλλιεργηθούν γνωστικές και συναισθηματικές δεξιότητες μέσα σ' ένα δημιουργικό περιβάλλον που να ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση των μαθητών με το αντικείμενο μελέτης. Παρόλο που οι μαθητές μαθαίνουν από νωρίς για τα επαγγέλματα και την Πολιτισμική Κληρονομιά, το κάθε παιδί κατανοεί τις πληροφορίες με διαφορετικό ρυθμό,⁷⁰ στοιχείο που καθόρισε και την προσέγγιση στο θέμα. Επιλέχθηκαν τρεις διαφορετικές βαθμίδες (Στ' Δημοτικού, Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου), στις οποίες θα μπορεί να εφαρμοστεί ένα σύντομο εκπαιδευτικό πρόγραμμα κατά το οποίο οι μαθητές θα μπορούν να κατανοήσουν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική σε πρακτικό επίπεδο αλλά και μέσα σε ένα ευρύτερο συγκείμενο.

Το πρώτο επίπεδο της δράσης απευθύνεται στα παιδιά της Στ' Δημοτικού (11-12 ετών): θα έχει εισαγωγικό χαρακτήρα, εστιάζοντας στο κομμάτι της ναυπήγησης του σκάφους καθώς παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν πλήρως την έννοια της ΑΠΚ και δη της ΑΕΠΚ, χωρίς απτά στοιχεία.⁷¹ Φέρνοντας τα παιδιά σε επαφή με το υλικό κομμάτι της ΑΕΠΚ, δηλαδή το σκάφος, θα μπορούν να κατανοήσουν ευκολότερα τα μέρη του, τη χρήση διαφόρων τύπων σκαφών σε συνάρτηση με τη μορφή τους (π.χ. για αλιεία), αλλά και τη δυσκολία της ξυλοναυπηγικής. Η επίτευξη του στόχου μπορεί να γίνει μέσω διδασκαλίας σχετικού εκπαιδευτικού υλικού με ποικίλες δραστηριότητες για την τάξη,⁷² σε συνδυασμό με μια εκπαιδευτική εκδρομή στο Δημοτικό Μουσείο Αγίας Νάπας Θάλασσα και δραστηριότητες μέσω ιστοσελίδας ειδικά αφιερωμένης στην ΑΕΠΚ.⁷³

Το δεύτερο επίπεδο της δράσης στοχεύει στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου (14-15 ετών): το εκπαιδευτικό υλικό εδώ διαφοροποιείται, καθώς θα υπενθυμίζει τα όσα διδάχθηκαν στην Στ' Δημοτικού και θα συνδέει το υλικό αυτό με τις ευρύτερες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε η τέχνη. Η διαδικασία της μάθησης εμπλουτίζεται εδώ με την παρουσίαση αρχαιακού υλικού στην τάξη (π.χ. παλιές φωτογραφίες, δημοσιεύματα στον Τύπο) αλλά και με την επίσκεψη ενός ξυλοναυπηγού στην τάξη. Οι μαθητές θα έχουν την ευκαιρία να συζητήσουν με τον τεχνίτη ποικίλα θέματα, ιδιαίτερα όσα άπτονται της ναυπήγησης και των μερών ενός σκάφους.

62 Wilkinson 2010.

63 Γ' και Στ' Δημοτικού (επαγγέλματα).

64 Α'-Στ' Δημοτικού, Α'-Γ' Γυμνασίου, Α'-Γ' Λυκείου (αναφορές σε αρχαίο θαλάσσιο εμπόριο, ναυπηγική, ναυμαχίες, θαλάσσια ταξίδια, έννοια της Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

65 Α'-Στ' Δημοτικού, Α'-Γ' Γυμνασίου, Α'-Γ' Λυκείου (έννοιες σχεδιασμού και κατασκευής).

66 Γ'-Στ' Δημοτικού (λαογραφία, παραδοσιακά επαγγέλματα, έννοιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

67 Α' Γυμνασίου (διδασκαλία της Οδύσσειας και αναφορές σε ναυπηγική και θαλάσσια ταξίδια).

68 Β' Γυμνασίου (παραδοσιακά επαγγέλματα, λαογραφία, έννοια Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

69 Δ' Δημοτικού (αρχαίο θαλάσσιο εμπόριο, αγγελία), Γ'-Ε' Δημοτικού (το καράβι της Κερύνειας, αρχαία ναυπηγική)

70 Lee και Shemilt 2003.

71 Bouchenaki 2005, 3.

72 Η ετοιμασία του σχετικού υλικού βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά όλα τα προτεινόμενα επίπεδα που σχολιάζονται στο παρόν άρθρο.

73 Ktori 2017a.

Η παραδοσιακή ξυλωναυπηγική αποτελεί παράλληλα και συνδυαστικό κρίκο με το ιστορικό γίνεσθαι της σύγχρονης κοινωνίας· στο τρίτο και τελικό επίπεδο που αφορά την Γ' Λυκείου (17-18 ετών), ο εκπαιδευτικός θα καθοδηγήσει τους μαθητές στη σχέση της τέχνης με την τοπική ιστορία θέτοντας τις βάσεις προς μια ερμηνευτική και κριτική προσέγγισή της. Η δράση θα διανθίζεται με φωτογραφικό υλικό σχετικά με τα θαλάσσια επαγγέλματα και την πολυπολιτισμικότητα που χαρακτηρίζει τις πόλεις με λιμάνια (Εικ. 4). Έτσι, θα αποκτήσουν τις αναγκαίες γνώσεις για το συλλογικό παρελθόν που θα τους οδηγήσουν σε ουσιαστική κατανόηση των παρουσιών τους εμπειριών και σημαντικών κοινωνικών ζητημάτων όπως η έλλειψη εργασίας.⁷⁴

Οι κατασκευαστικές τέχνες και ικανότητες κατασκευής εργαλείων βασίζονται σε επαναλαμβανόμενες διαδικασίες, οι οποίες απαιτούν και διαφορετική διδακτική προσέγγιση για να γίνουν κατανοητές. Ο μάστορας καθοδηγεί το νεαρό μαθητευόμενο από τις απλές στις πιο σύνθετες διαδικασίες,⁷⁵ θυμίζοντάς μας την εκπαιδευτική τεχνική του *scaffolding* κατά την οποία οι μαθητές καθοδηγούνται σταδιακά από τις απλές στις πιο σύνθετες έννοιες,⁷⁶ και αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της παραδοσιακής ξυλωναυπηγικής, καθώς και της ΑΕΠΚ. Συναφή είναι και τα μοντέλα προόδου της σκέψης παιδιών αναφορικά με τα τεκμήρια των Lee και Shemilt,⁷⁷ πάνω στα οποία βασίστηκε η τριμερής αυτή διδακτική προσέγγιση με στόχο, αφενός, τη βελτίωση της ιστορικής κριτικής σκέψης των μαθητών⁷⁸ και, αφετέρου, να ευαισθητοποιηθούν για την προστασία της ΑΕΠΚ. Η κατάρτιση ενός τέτοιου προγράμματος επικεντρώνεται στην παράδοση, η οποία εντοπίζεται σε όλες τις κοινωνίες, μπορεί να εκφραστεί ποικιλοτρόπως, και είναι εύκολα αναγνωρίσιμη μέσω του υλικού πολιτισμού.⁷⁹ Συνεπώς, οι μαθητές μετά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα θα είναι σε θέση να αναγνωρίζουν το συγκεκριμένο πολιτισμικό στοιχείο, να κατανοούν την ιστορική και κοινωνική του διάσταση, και να αντιλαμβάνονται τη σημασία διαφύλαξής του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καταγραφή της παραδοσιακής ξυλωναυπηγικής της Κύπρου έδειξε τις δυνατότητες που προσφέρει αυτό το πολιτισμικό στοιχείο: ιστορικές και κοινωνικές πληροφορίες για τις παράκτιες τοποθεσίες με ναυπηγεία, κατάρτιση βάσης δεδομένων για την εξέλιξη της τέχνης στην Κύπρο, διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας στην Κύπρο από ντόπιους και ξένους τεχνίτες, εμπλουτισμός της διδασκαλίας για μαθητές 12-18 ετών, και κατάρτιση εκπαιδευτικών δράσεων για ενήλικες.

Τα πρώτα αποτελέσματα ήταν πολύ ενθαρρυντικά: πλέον έχουν καταγραφεί οι πυρήνες ναυπηγικής δραστηριότητας σε όλη την Κύπρο, με τις απαρχές τους να εντοπίζονται ακόμη και στο 17^ο αιώνα (για τη Λεμεσό). Καταγράφηκαν επίσης οι μηχανισμοί μεταφοράς τεχνογνωσίας προς την Κύπρο αλλά και από τη μια παράκτια πόλη στην άλλη, στοιχεία που τεκμηριώνονται από την ονοματολογία και τους τύπους των εργαλείων. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί και η σχέση της ξυλωναυπηγικής με τις άλλες τέχνες του ξύλου, όπως δείχνουν και πάλι τα εργαλεία των τεχνιτών.

74 Fertig 2010, 2-3.

75 Πρβλ. Ιωνάς 2001· Παπαδημητρίου 2003· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 2005· Tehrani και Riede 2008, 321· Χατζηγιασεμλή 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Μοράρης 2016.

76 Greenfield κ.ά. 2000· Tehrani και Riede 2008, 320-1.

77 Lee και Shemilt 2003.

78 Philippou και Makriyianni 2004· Chapman 2006· 2011.

79 Tehrani και Riede 2008, 317.

Το επόμενο στάδιο της έρευνας θα επικεντρώνεται στην κατάρτιση της προτεινόμενης τριμερούς εκπαιδευτικής δράσης. Στόχος είναι η συγγραφή τρίγλωσσου εκπαιδευτικού υλικού (Ελληνικά, Τουρκικά, Αγγλικά) το οποίο θα περιλαμβάνει και σημαντικό μέρος των αποτελεσμάτων που αφορούν τόσο Ελληνοκύπριους όσο και Τουρκοκύπριους ξυλοναυπηγούς. Προηγούμενα σχετικά παραδείγματα⁸⁰ έδειξαν, ότι η κατάρτιση τέτοιων διακοινοτικών προγραμμάτων έχει θετική επίδραση στη διάχυση των πληροφοριών, ενώ παράλληλα καλλιεργούν την ιστορική αντίληψη και το πνεύμα συνεργασίας μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον.⁸¹ Έτσι, η ΑΕΠΚ θα είναι προσβάσιμη σε όλους τους μαθητές και εκπαιδευτικούς και να περάσει με αυτό τον τρόπο στις επόμενες γενιές Κυπρίων.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα πρωτίστως να ευχαριστήσω τους ξυλοναυπηγούς που μου παραχώρησαν συνεντεύξεις, συμβάλλοντας με τις γνώσεις τους ουσιαστικά στην έρευνα. Ευχαριστώ ιδιαίτερα το Δρ. Μίμη Σοφοκλέους και τον κ. Δημήτρη Θεοδώρου, του Παττίχειου Δημοτικού Μουσείου και Ιστορικού Αρχείου Λεμεσού, για τη βοήθειά τους σχετικά με την ιστορία της Λεμεσού και την παραχώρηση του σχετικού φωτογραφικού υλικού. Θα ήθελα να επίσης ευχαριστήσω τη Δρ. Άννα Rougadier-Duteil Λοιζίδου, διευθύντρια του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, για την παραχώρηση άδειας μελέτης του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω το Αρχείο του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου για το πληροφοριακό υλικό σχετικά με το καράβι Κερύνεια-Ελευθερία και την ξυλοναυπηγική τέχνη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΑΠΠ

1. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Ερευνητής: Ν. Χριστοφίδου, Σ. Σπύρου, 23/10/1990.
2. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Θ. Κυπρή, 07/11/1990.
3. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Θ. Κυπρή, 07/11/1990.
4. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 181, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου, 28/11/1990.
5. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 12/12/1990.
6. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 10/12/1990.
7. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 284, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 09/01/1990.
8. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου (12/10/1991).
9. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (21/03/1993).
10. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1627, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (21/03/1993).
11. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2488, Αμμόχωστος (Γιαλούσα), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (28/01/1993).
12. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2756, Λευκωσία (Μόρφου), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (07/04/1993).
13. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2774, Αμμόχωστος (Εφτακώμη), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (22/04/1993).

80 Μακρυγιάννη κ.ά. 2011α· 2011β.

81 Counsell κ.ά. 2011.

14. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 3031, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Γ. Ματθαίου (30/06/1993).
15. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 3135, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Γ. Ματθαίου (15/09/1993).
16. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4302, Λευκωσία (Καραβοστάσι), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (21/12/1994).
17. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4397, Κερύνεια (Όρκα), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (08/03/1995).
18. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4551, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (19/05/1995).
19. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4552, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (12/05/1995).
20. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 5249, Λευκωσία (Ομορφίτα), Ερευνητής: Κ. Πρωτοπαπά (25/10/1996).
21. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 5250, Λευκωσία (Ομορφίτα), Ερευνητής: Κ. Πρωτοπαπά (17/02/1998).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμιλιανίδου, Α., Π. Δίκαιου, Α. Ιντιάνου και Κ. Σπυριδάκι. Επιμ. 1937. *Κυπριακαί Σπουδαί. Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, εκδιδόμενον υπ' αυτής τη επιμελεία. Έτος Α' - Τόμος Α'*. Λευκωσία: «Νέος Κόσμος» Θωμά Γ. Κυριακίδη.
- Akif, Ö. και S. Akif. 2008. *Echoes from the Past / Geçmişten Yakınlar / Ηχώ από τα Παλιά*. Limassol: Terra Cypria. The Cyprus Conservation Foundation.
- Arbel, B. 1995. «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία». Στο *Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικών Βασιλείων - Ενετοκρατία Ι*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, 445-536. Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' και Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας.
- Αυγουστή, Γ. 2016, 15 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Αυγουστή, Ν. 2016, 21 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Αυγουστή, Κ. 2016, 25 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Blue, L. 2003. «Maritime Ethnography: the Reality of Analogy». Στο *Boats, Ships and Shipyards: Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology ISBSA, Venice, 2000*, επιμ. C. Beltrame, 334-338. Oxford: Oxbow Books.
- Bostan, İ. 1993. «Shipyards in the Eastern Mediterranean during the late 18th and early 19th centuries as attested in Ottoman archival materials». Στο *The Evolution of Wooden Shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th Centuries*, επιμ. Κ. Damianidis, 19-24. Athens: Ministry of Culture.
- Bouchenaki, M. 2005. «The interdependency of the tangible and intangible cultural heritage». Στο *14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Place, Memory, Meaning: Preserving Intangible Values in Monuments and Sites', 27 - 31 October 2003, Victoria Falls, Zimbabwe*, επιμ. ICOMOS, 1-5. Charenton-le-Pont: ICOMOS.
- Chapman, A. 2006. «Asses, archers and assumptions: strategies for improving thinking skills in history in Years 9 to 13». *Teaching History* 123:6-13.
- _____. 2011. «Understanding historical knowing: evidence and accounts». Στο *The Future of the Past: Why History Education Matters*, επιμ. L. Perikleous και D. Shemilt, 169-216. Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.
- Cobham, C. D. Επιμ. 1969 [1908]. *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*. Nicosia: The Library.
- Counsell, C., C. Makrygianni και M. Samani. 2011. *Constructing the AHDR Supplementary Educational Materials: A Journey in Cooperation for a Better History Education*. Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.
- Δαμιανίδης, Κ.Α. 1998. *Ελληνική Παραδοσιακή Ναυπηγική*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- _____. 2000. «Ελληνική παραδοσιακή ξυλωναυπηγική. Ιστορική ανασκόπηση, σημερινή κατάσταση και προοπτικές». *Πυρφόρος* 3:63-68.
- Demesticha, S. 2011. «The Mazotos shipwreck, Cyprus. A preliminary report». *IJNA* 40(1):39-59.
- Demetriou, M. 2001. *Traditional pottery in Cyprus*. Nicosia: Cyprus Ethnographic Museum - Society of Cypriot Studies.
- Δερβένης, Δ. 1999. «Τα παραδοσιακά εργαλεία του ξυλωναυπηγού». Στο *Shipbuilding and Ships in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th Centuries Proceedings, Chios, 4-7 June 1994*, επιμ. Κ. Α. Damianidis, 289-98. Chios: Homerion Cultural Centre of Chios Municipality.
- Φαρμακίδου, Ξ. 1938. *Κυπριακή Λαογραφία*. Λευκωσία: Χρ. Γ. Σταυριανίδου.
- Fertig, G. 2010. «Teaching elementary students how to interpret the past». *The Social Studies* 96(1):2-8.
- Flatman, J. 2011. «Places of special meaning: Westerdahl's comet, "agency", and the concept of the "Maritime Cultural Landscape"». Στο *The Archaeology of Maritime Landscapes*, επιμ. B. Ford, 311-29. New York: Springer-Verlag.
- Ford, B. 2011. «Introduction». Στο *The Archaeology of Maritime Landscapes*, επιμ. B. Ford, 1-9. New York: Springer-Verlag.
- Foucault, M. 2002. *The Order of Things: An Archaeology of Human Science*. London - New York: Routledge.
- Grivaud, G. Επιμ. 1990. *Excerpta Cypria Nova. Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle. Sources et Études de l'Histoire de Chypre* 15. Nicosie: Centre des Recherches Scientifiques.
- Greenfield, P.M., A.E. Maynard και C.P. Childs. 2000. «History, culture, learning, and development». *Cross-Cultural Research* 34:351-74.
- Hall, S. 2001. «Foucault: Power, Knowledge and Discourse». Στο *Discourse Theory and Practice: A Reader*, επιμ. M. Wetherell, S. Taylor και S. Yates, 72-81. London: Sage Publications.

- Head, L. 2000. *Cultural Landscapes and Environmental Change*. London: Routledge.
- Ιωνάς, Ι. 2001. *Παραδοσιακά Επαγγέλματα της Κύπρου*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 37. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών.
- Ionas, I. 2003. *La maison rurale de Chypre (XVIIIe - Xxe siècle). Aspects et techniques de construction*. Publications du Centre de Recherche Scientifique de Chypre 12. Nicosie: Centre de Recherche Scientifique de Chypre.
- Jacoby, D. 1995. «Το εμπόριο κι η οικονομία της Κύπρου (1191-1489)». Στο *Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία Ι*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, 387-454. Nicosia: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' - Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας.
- Jowell, T. 2006. «Introduction». Στο *Capturing the Public Value of Heritage. The Proceedings of the London Conference, 25-26 January 2006*, επιμ. K. Clark, 7-13. Swindon: English Heritage.
- Κάνθος, Θ.Χ. 1981. *Λαϊκοί Τεχνίτες της Κύπρου*. Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας.
- Knapp, B. και S. Demesticha. Επιμ. 2017. *Mediterranean Connections. Maritime Transport Containers and Seaborne Trade in the Bronze and Early Iron Ages*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Ktori, M. 2017α. *The Intangible Maritime Cultural Heritage Project - Cyprus*. www.imchpcy.com.
- _____. 2017β. «Lefkara Lace: educational approaches to ICH in Cyprus». *International Journal of Intangible Heritage* 12:78-92.
- _____. 2017γ. «The Monumental Topography of Medieval Paphos (1192-1570/1): Understanding and Contextualising a Fragmented Urban Coastal Landscape.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Lee, P. και D. Shemilt. 2003. «A scaffold, not a cage: progression and progression models in history». *Teaching History* 113:13-23.
- Lipe, W.D. 1984. «Value and meaning in cultural resources». Στο *Approaches to the Archaeological Heritage*, επιμ. H. Cleere, 1-11. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maier, F. G. και V. Karageorghis. Επιμ. 1984. *Paphos History and Archaeology*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Μακρυγιάννη, Χ., Ε. Αργυρού, Β. Blondeau, G. Ertaç, V. Izzet, M. Κτωρή, R. Rogers και C. Counsell. 2011α. *Μαθαίνοντας να Διερευνούμε την Ιστορία της Κύπρου μέσα από Τεχνουργήματα. Βοήθημα για Εκπαιδευτικούς*. Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας.
- _____. 2011β. *Μαθαίνοντας να Διερευνούμε την Ιστορία της Κύπρου μέσα από Τεχνουργήματα. Τετράδιο Δραστηριοτήτων*. Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας.
- McGrail, S., L. Blue, E. Kentley και C. Palmer. 2003. *Boats of South Asia*. London: Routledge Cruzon.
- McHoul, A. και W. Grace. 1993. *A Foucault Primer: Discourse, Power and the Subject*. Malaysia: Melbourne University Press.
- Μεντώνης, Ν. 2018, 18 Απριλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λάρνακα.
- Μερακλής, Μ.Γ. 1989. *Λαογραφικά Ζητήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Χ. Μπούρα.
- _____. 1999. «Ο λαϊκός πολιτισμός της Κύπρου. Μερικές παρατηρήσεις από πέντε σημεία». Στο *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας, 29-30 Νοεμβρίου 1997. Στη μνήμη Κυριάκου Χατζηγιάννου*, επιμ. Μ. Παπαδοπούλου, 45-55. Ναύπλιο: Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού - Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Mogabgab, T.A.H. Επιμ. 1941. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 1. Nicosia: The Pusey Press.
- _____. Επιμ. 1943. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 2. Nicosia: The Pusey Press.
- _____. Επιμ. 1945. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 3. Nicosia: Zavalli Press.
- Μοράρης, Α. 2016, 15 Ιουλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, Αικ. 1994. *Θωμανικά Ναυπηγεία στον Παραδοσιακό Ελληνικό Χώρο*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Μπίλλης, Λ. 2016, 19 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Μπίλλης, Ν. 2016, 18 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- Παπαδημητρίου, Ε. 1992. *Εθνογραφικά Καρπασίας*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.
- _____. 2003. *Η Τέχνη του Ξύλου στην Κύπρο*. Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας - Πολιτιστικές Υπηρεσίες.
- _____. 2005. *Νεότερη Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου. Τα Εργαστήρια Λαπήθου*. Λευκωσία: Εν Τύποις.

- _____. 2010. *Λαϊκή Ζωγραφική. Εγχάραξη και Γλυπτική*. Λευκωσία: «Εν Τύποις».
- Παπαχαράλαμπος, Γ.Χ. 2001. *Η Κυπριακή Οικία*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 29. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου.
- Philippou, S. και C. Makriyianni. Επιμ. 2004. *What does it mean to think historically? Approaches to teaching and learning history*. Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.
- Πιερίδη, Α.Γ. 1991. *Κυπριακή Λαϊκή Τέχνη*. 2^η έκδ. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.
- Πογιατζής, Χ. 2018, 28 Απριλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Παραλίμνι.
- Πολίτης, Ν.Γ. 1920. *Λαογραφικά Σύμμεικτα Α'. Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου Αρ. 1*. Αθήνα: Τυπογραφείο Παρασκευά.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφρ. 1996α. «Η Αγγελική Πιερίδου και η Κυπριακή Εθνογραφία», *Report of the Department of Antiquity of Cyprus*:367-371.
- _____. 1996β. *Η Αστική Ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.
- _____. 2005. *Ανθρωπόμορφες Κουκκουμάρες. Η πορεία της Διακοσμημένης Κεραμικής της Αμμοχώστου (19^ο-20^ο αιώνας)*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφρ. και Α. Φλωρίδου. 1987. *Φικάρδου. Ένα Παραδοσιακό Χωριό της Κύπρου*. Λευκωσία: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη.
- Σάθας, Κ. 1962. *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (1453-1821)*. Αθήνα: Κ. Καμαρινόπουλος - Θ. Γυφτάκης.
- Skarlatos, D., S. Demesticha και S. Kyparissi. 2012. «An 'open' method for 3D modelling and mapping in underwater archaeological sites». *International Journal of Heritage in the Digital Era* 1(1):25-44.
- Smith, L. και N. Akagawa. Επιμ. 2009. *Intangible Heritage*. London - New York: Routledge.
- Skarlatos, D., S. Demesticha και S. Kyparissi. 2012. «An 'open' method for 3D modelling and mapping in underwater archaeological sites». *International Journal of Heritage in the Digital Era* 1(1):25-44.
- Smith, L. και N. Akagawa. Επιμ. 2009. *Intangible Heritage*. London - New York: Routledge.
- Σοφοκλέους, Μ.Α. 2016, 19 Νοεμβρίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.
- _____. [χ.χ.]. «Το Καρνάγιο της Λεμεσού». Λεμεσός.
- Tehrani, J. J. και F. Riede. 2008. «Towards an archaeology of pedagogy: learning, teaching and the generation of material culture traditions». *World Archaeology* 40(3):316-31.
- Χαράλαμπος, Χ. 2008, 9 Ιανουαρίου. «Το νησιώτικο πρόσωπο της Λεμεσού». *Φιλελεύθερος*:31.
- Χατζηγιασεμή, Α. 2016. *Λευκαρίτικα. Τέχνη και Παράδοση*. Λευκωσία: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού.
- Χατζηπαρασκευά, Ε. 2014. «Ταξίδι στο χρόνο: το κάραβι της Κερύνειας, σύμβολο επιστροφής». Ντοκιμαντέρ. Λευκωσία: Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου.
- Χατζηστουλλής, Μ. 2015. «Χωρίς Αποσκευές. Η τέχνη του καραβομαραγκού». Ντοκιμαντέρ. Λευκωσία: Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου.
- Wagstaff, J.I.M. 1987. *Landscape and Culture: Geographical and Archaeological Perspectives*. Oxford: Basil.
- Westerdhal, K. 1992. «The maritime cultural landscape». *International Journal of Nautical Archaeology* 21(1):5-14.
- Westerdhal, K. 2011. «The maritime cultural landscape». Στο *Oxford Handbook of Maritime Archaeology*, επιμ. Α. Catsambis, Β. Ford και D.L. Hamilton, 733-57. Oxford: Oxford University Press.
- Wilkinson, A. 2010. «Making cross-curricular links in history: some ways forward». *Teaching History* 138:4-7.